

Література:

1. Куди крокує професіоналізація Збройних Сил України? : [аналітична доповідь Центру ім. О. Разумкова] // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 5. – С. 2–50.
2. Куликов Г. Т. Мотивация трудовой деятельности в системе рыночных отношений (на примере промышленности Украины) : дис. ... д.э.н. : спец. 08.09.01 “Демография, экономика труда, социальная экономика и политика” / Г. Т. Куликов. – К., 2006. – 432 с.
3. Новиков А. И. Эконометрика : учеб. пособ. / А. И. Новиков. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 144 с.
4. Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua>.
5. Про стан роботи щодо комплектування посад рядового, сержантського і старшинського складу за контрактом у з'єднаннях та військових частинах внутрішніх військ МВС України у 2007 році та завдання на 2008 рік : наказ командувача внутрішніх військ МВС України від 29 січня 2008 р. № 28.
6. Рынок недвижимости Украины 2007 / под ред. А. Бондаренко. – К. : VIP, 2008. – 109 с.
7. Семікіна М. В. Інноваційна праця в конкурентному середовищі : загальна методологія, мотиваційні основи регулювання : [монографія] / М. В. Семікіна, Л. А. Коваль. – Кіровоград : Степ, 2002. – 212 с.
8. Соціально-економічний розвиток регіонів України. Січень-червень 2007 року // Міністерство економіки України. – Режим доступу : www.me.gov.ua/file/link/107559/file/01-08_2007.ppt.
9. Соціально-економічний розвиток регіонів України. Січень-березень 2011 року // Державний комітет статистики України. – Режим доступу : http://www.ukrexport.gov.ua/i/imgsupload/ses_03_2011.pdf.

Надійшла до редколегії 15.11.2011 р.

УДК 351:331.101.262

В. М. МОРОЗ

СВОБОДА СОВІСТІ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕРЖАВИ

Викладено результати аналізу напрямів взаємозв'язку (співвідношення) сфери свободи совісті із системою трудового потенціалу особистості в контексті участі держави в розвитку світоглядних орієнтацій суспільства та його трудових можливостей. Розміщено концептуальні узагальнення щодо змісту категорії свободи совісті та її взаємодії з людським “Я”. Надано рекомендації щодо можливих напрямів державної політики у сфері розвитку трудового потенціалу.

Ключові слова: трудовий потенціал, свобода совісті, індивідуальна свобода, людське “Я”, свобода релігії, мотиваційний механізм, система цінностей.

The article contains the results of the analysis of directions of correlations between the conscience freedom sphere and the system of labor potential of the personality in the context of state's taking part in the developing of philosophical orientations of the society and its labor possibilities. Besides, there are conceptual generalizations as for the content of the categories of conscience freedom and its interaction with the human "I" are given in the article. In the publication there are given recommendations as for possible directions of state policy in the sphere of developing the labor potential.

Key words: labor potential, freedom of conscience, individual freedom, human's "I", freedom of religion, motivational mechanism, system of values.

Питання свободи совісті в Україні набули свого розвитку в межах діалогу Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) з органами державної влади. Наприклад, 9 листопада 2011 р. пройшли парламентські слухання на тему "Сучасне становище суспільної моралі в Україні, проблеми і перспективи, стан дотримання законодавства в цій сфері", під час яких представники ВРЦіРО звернулися до учасників зборів з інформацією, зміст якої стосувався у тому числі і питань свободи совісті [8]. У зверненні ВРЦіРО до парламентаріїв йшлося про необхідність перегляду підходів до формування системи ціннісних орієнтацій сучасного громадянина: "кожна людина особисто визначає, які моральні принципи вважати вірними. Проте, коли йдеться про громаду, – тут природно свобода особистості повинна бути гармонізована зі свободою її ближніх, з благом цілого суспільства, яке, зрештою, є благом і для кожного зокрема" [Там же].

Зміст ціннісних орієнтацій суспільства залежить від його культури, розвиненості духовного і морального життя, суспільної свідомості. Специфічною формою цінностей виступають суспільні ідеали, тобто уявлення про те, якими в суспільстві повинні бути суспільні відносини, працівник. В ідеалах виражена мета діяльності, вони виконують сполучну функцію між сьогоденням і майбутнім. Соціально визнані цінності та ідеали впливають на формування індивідуальних цінностей, які є елементами мотивації трудової поведінки. Відповідно до суспільних та індивідуальних цінностей, людина оцінює навколишню дійсність, свої і чужі вчинки і дії. Цінності доповнюють і збагачують мотивацію трудової діяльності, прославляючи її, оскільки у процесі праці працівник демонструє свою поведінку не тільки потребами та інтересами, але і прийнятою системою цінностей. Якщо передбачувана дія не знаходить виправдання в системі суспільних та особистих цінностей, то вона може не відбутися. Крім того, ціннісна мотивація сприяє формуванню нових цінностей [1, с. 280]. Питання ціннісних орієнтацій особистості має безліч напрямів прояву. Одним з таких напрямів є співвідношення системи цінностей особистості (суспільства) як результат взаємодії сфери свободи совісті зі сферою суспільно-економічних відносин, із системою її (його) трудового потенціалу. Теоретична актуальність вирішення цієї проблеми передусім зумовлена тим, що вона не стала об'єктом комплексного системного дослідження вітчизняної державно-управлінської науки, і відповідно, не знайшла достатнього висвітлення в науковій літературі.

Проблематиці свободи совісті та її впливу на різні сфери суспільно-політичного життя особистості (суспільства) було присвячено достатньо уваги. Разом з тим, переважна більшість дослідників зосереджує свій науковий пошук у межах питання свободи релігії та свободи віри, що створює передумови для формування відповідного за змістом переліку напрямів наукових досліджень: державно-церковні відносини стали об'єктом досліджень К. Дюрема, Ю. Кальниша, А. Колодного, О. Сагана, Ю. Решетникова, М. Шахова та ін.; державне регулювання конфесійних відносин розглянуто в роботах М. Бабія, В. Бондаренка, С. Здіорука, В. Кременя, П. Яроцького, Б. Тірні та ін.; політологічні та правові аспекти забезпечення державно-церковних відносин набули свого розвитку в дослідженнях О. Білоус, В. Єленського, М. Рибачука, О. Шуби, Ю. Решетникова та ін. Серед авторів, предметом уваги яких стали питання розкриття змісту свободи совісті у його соціально-філософському сенсі, слід виділити Ю. Бабінова, К. Дьорема, А. Кураєва, Р. Любовіка, В. Лубського, М. Маріновича, Л. Філіповіч, П. Яроцького, наукові напрацювання яких сприяли розвитку методологічного підґрунтя щодо розуміння відповідної проблематики. Попри достатню кількість наукових напрацювань, проблематика свободи совісті залишається актуальним напрямом розвитку науково-методологічної бази суспільно-гуманітарних та економічних наук.

Об'єктивна необхідність у подальшому поглибленні теоретичних досліджень пов'язана з триванням процесу розвитку теоретико-методологічного підґрунтя для розуміння місця та ролі сфери свободи совісті в соціально-економічному, культурологічно-релігійному та суспільному житті країни. Наприклад, лише питання співвіднесення свободи совісті з окремими елементами соціальної та економічної системи суспільства створюють безліч напрямів наукового пошуку. Одним з таких напрямів є дослідження зв'язків сфери свободи совісті із системою трудового потенціалу особистості в контексті проблематики науки державного управління. У цьому сенсі значущості набувають питання, зміст яких пов'язано із визначенням напрямів кореляції сфери свободи совісті із системою трудового потенціалу особистості (держави) та ролі держави як одного з учасників процесу формування, використання та розвитку трудових можливостей, у відповідному процесі.

Метою роботи є визначення взаємозв'язку (співвідношення) сфери свободи совісті із системою трудового потенціалу особистості в контексті участі держави в розвитку світоглядних орієнтацій суспільства та його трудових можливостей.

У попередніх дослідженнях було з'ясовано, що свобода совісті, поряд з політичною та економічною свободою, утворюють сферу індивідуальної свободи особистості, яка стає основою для здійснення індивідуального вибору [7]. Крім того, нами було зазначено, що здійснення людиною відповідного вибору, навіть вільного або позбавленого будь-якого тиску, не може розглядатися як свобода. Свобода – це скоріше можливість не лише вільно обирати, а можливість опрацювати альтернативу для вибору. Якість опрацювання такої альтернативи залежить від багатьох чинників, серед яких ті, що визначаються свободою совісті, займають не останнє місце. Разом з тим, в контексті з'ясування змісту індивідуальної

свободи як основи для вільної праці та можливості людини самостійно визначати місце, обсяг і засіб використання власного трудового потенціалу, свобода совісті не може розглядатися як домінуюча детермінанта. Спробуємо визначити зв'язок свободи совісті з категорією трудового потенціалу.

Свобода совісті як один з фундаментальних прав і свобод людини є складним і багатограним культурно-юридичним концептом суспільної свідомості. Цей концепт бере безпосередню участь у формуванні принципів, правил, прав і цінностей людини, які визначають корінні особливості її буття, і, відповідно, характеризують відношення особистості до соціально-економічної підсистеми суспільства та праці як однієї з її основних категорій.

У науковій літературі сформувався два відносно самостійних підходи до визначення змісту свободи совісті: 1) філософський (широкий) – “можливість і здатність людини вільно, без будь-якого зовнішнього силового тиску, лише за велінням власної совісті обирати незалежну світоглядну позицію і на цій основі робити власний вибір та нести відповідальність за свої вчинки й думки” [10, с. 259]; 2) юридичний (вузкий) – розкриття змісту свободи совісті через такі категорії, як “свобода віросповідання” або “релігійна свобода” (культурно-релігійний аспект). З огляду на вищенаведене, можна констатувати, що тлумачення змісту “свободи совісті” має багато підходів, кожний з яких має своє, унікальне бачення відповідної проблематики. З огляду на предмет нашої уваги (визначення зв'язку між рівнем розвитку свободи совісті у державі та рівнем розвитку її трудового потенціалу) цілком логічним є крок щодо обмеження наукової дискусії навколо питань, зміст яких пов'язано з напрямками проявів свободи совісті в суспільно-економічних відносинах.

Визнання свободи совісті державою означає “визнання цінності вільної особистості, її духовного суверенітету, яка у своєму духовному самовизначенні підзвітна лише своїй совісті, а для віруючої людини – Богу, зв'язок з яким є для неї сенсом і метою життя” [Там же, с. 260]. Визнання державою “вільної особистості та її духовного суверенітету” відбувається через регулювання межі суспільних можливостей зовнішнього вияву свободи совісті в публічних діях індивіда, тобто держава лише окреслює правовий простір, в якому віруючий індивід має можливість вільної духовної самореалізації згідно з вибором своєї совісті. У цьому контексті свобода совісті як особлива якісна визначеність людського буття відображає “внутрішню здатність суверенного суб'єкта до вільного, не детермінованого зовнішніми силовими чинниками самовизначення в духовній сфері, а також можливість його творчої та відповідальної самореалізації на основі ціннісно орієнтованого вибору” [Там же, с. 260]. Саме характеристика свободи совісті через систему ціннісних орієнтацій (морально-етичні норми, побудова яких відбувається відповідно до вільно обраного людиною ідеалу) створює підстави для кореляції цієї дефініції з системою трудового потенціалу особистості. Місцем (площиною) такого співвідношення, в контексті попередніх напрямів наукового пошуку, можна вважати людське “Я”, яке є визначальним у системі ціннісних орієнтацій особистості [7]. Непрямим свідченням такого взаємозв'язку може бути співвіднесення системи “Я” особистості як основи для розбудови її самосвідомості із совістю людини, як

дефініція, яка має кореневе значення, – усвідомлювати. Отже, система цінностей як складова Я-концепції визначає світоглядні аспекти самосвідомості. З огляду на предмет нашої уваги, слід констатувати, що дослідження питання зв'язку рівня свободи совісті з рівнем розвитку трудового потенціалу передбачає необхідність проведення більш розгорнутого та безпосередньо сфокусованого аналізу відповідної проблематики. Разом з тим, у контексті попередніх досліджень, вважаємо, що наведена вище частина такого аналізу створює достатні підстави для формулювання таких висновків.

1. Трудовий потенціал особистості перебуває в тісному та нерозривному зв'язку з її духовним потенціалом. Свобода совісті (свобода світогляду і віросповідання) як гарант становлення і розвитку духовного потенціалу особистості може бути розглянута як детермінанта процесу формування, використання та розвитку трудового потенціалу людини. Досліджуючи духовний потенціал особистості, професор М. Савчин зазначив, що “добробут суспільства, а отже, і добробут кожної особистості в ньому залежить від рівня його духовності, моральності” [11, с. 15]. Рівень моральності і духовності, у свою чергу, визначає психологічний стан суспільства (особистості), що неминуче відбивається на характеристиці якісної складової трудового потенціалу. Крім того, свобода людини в розбудові власної світоглядної концепції світосприйняття (результат індивідуального узагальнення соціального досвіду) впливає на зміст і механізми її розвитку, а відповідно, і обумовлює стиль життя та напрями активності, у тому числі і трудової.

2. Свобода релігії (свобода віросповідання) дозволяє людині сформуванню моральну свідомість, розвинути систему ціннісних орієнтацій та удосконалити механізм внутрішнього морального самоконтролю. Ці фактори сприяють духовному розвитку особистості в контексті узгодження її власного “Я” з потребами та очікуваннями соціуму. Отже, з одного боку, свобода совісті сприяє становленню “Я” та розкриває його потенціал, а з іншого – дозволяє втримати його розвиток у відповідних межах. Система ціннісних орієнтацій особистості, формування якої відбулось на засадах релігійного світогляду, має у своїй основі духовну природу, що обумовлює напрями формування та розвитку людського “Я”, а відповідно, і його потенціалу. За дослідженнями професора М. Боришевського, саме духовність як “... багатомірною системою у структурі свідомості та самосвідомості особистості, в якій віддзеркалюються її найактуальніші морально релевантні потреби ...” через систему людських інтересів, поглядів, ставлення до навколишньої дійсності – стає значним регулятором активності особистості [4, с. 27]. Отже, активність людини, у тому числі і трудової, є похідною від якості системи духовних цінностей суспільства (особистості). У цьому контексті трудовий потенціал може бути розглянутий як джерело для подальшого самовдосконалення особистості, як засіб прояву творчої сили Духу.

3. Реалізація людиною свободи світогляду і віросповідання є способом своєрідної ідентифікації свого “Я” (визначення специфічної сутності людини) серед множини інших “Я”. Розвинуте “Я” гарантує становлення нового механізму взаємодії особистості з суспільством (державою), основою якого стає принцип

рівності та відповідальності. Потужне “Я” не очікує від суспільства (держави) дій, воно їх обумовлює. У цьому контексті суспільство (держава) стає середовищем, в якому та виключно через яке особистість здатна реалізувати всю потужність власного “Я”. Творче “Я” є джерелом свободи та її носієм: “У творчій свободі є неосяжна і таємнича потужність до творіння з нічого, недетерміновано, додаючи енергію до світового кругообігу енергії. Акт творчої свободи є трансцендентним по відношенню до світової даності, до замкнутого кола світової енергії” [2, с. 224]. Отже, свобода совісті є основою для формування всіх інших свобод людини (політичної та економічної свобод). Таким чином, свобода совісті впливає на процес формування, використання та розвитку трудових можливостей особистості (суспільства) через багатогранність проявів політичної та економічної свобод.

4. Свобода совісті, у широкому розумінні її змісту, не передбачає існування переліку альтернатив, доступних до вибору. Свобода совісті передбачає існування можливості в людини опрацювати власну альтернативу дії як відповідь на зміну соціально-економічної системи: “нежорсткий перелік правил, виконання яких гарантує “порятунок”, а власна совість, знання і талант, – якщо завгодно, власна творчість у поєднанні з милосердям і любов’ю до ближнього – повинні визначати характер рішень, прийнятих людиною. Без цього не уявляється можливим сам “порятунок”” [6, с. 138]. Таким чином, система ціннісних орієнтацій особистості є основою для опрацювання рішення щодо напрямів дії. У цьому сенсі процес формування трудового потенціалу є тісно пов’язаним з гіпотетичною можливістю особистості (її здатністю) до опрацювання альтернативи власного розвитку. При розумінні змісту свободи совісті через свободу релігії слід звернути увагу на визначальну (домінуючу) роль віри, як внутрішнього психологічного стану людини. Віра є потужним джерелом мотивації людини до цілеспрямованої активності та виступає своєрідним механізмом саморегуляції поведінки особистості. Тут слід згадати про дію психологічного механізму який забезпечує трансформацію впевненості людини (віра людини у здатність досягти результату – абстрактна категорія) в конкретний результат (реальна категорія). За дослідженнями А. Бандури та Б. Коллінз, упевненість або віра людини у свої можливості (самоефективність), а саме цей стан здатна забезпечити віра в релігійному аспекті її змісту, визначає мотивацію і ефективність діяльності [13]. Віра допомагає людині зрозуміти і сприйняти світ, надихає її на ті вчинки, діяльність за якими без наявності в структурі внутрішнього “Я” відповідного емоційного стану (суб’єктивна впевненість, переконаність у визначеній істинності без раціональних на те підстав) – не уявляється можливою. Отже, віра як у психологічному, так і в релігійному аспектах сприяє розвитку потенціалу особистості та створює умови для його активного використання.

5. Існуюча нормативно-правова база передбачає розкриття змісту свободи совісті переважно в контексті свободи релігії, що значно звужує коло питань, компетенція яких відноситься до відповідного феномену: “Свобода совісті підміняється свободою віросповідань, права людини – правами об’єднань, релігія – ідеологією, а в результаті пріоритет права підміняється пріоритетом політики,

інтересами "еліт" [5, с. 147]. Такий підхід зменшує можливості до автономії особистості в межах соціуму (свобода світогляду людини не розглядається як найвища цінність, а її права і свободи не розглядаються як сенс і мета функціонування держави). Особистість з невисоким ступенем автономії втрачає частку потенціалу власного "Я", що неминуче відбивається на рівні розвитку її трудових можливостей. Творче "Я" не знаходить можливості прояву у визначених суспільством (державою) межах повсякденної діяльності, що обумовлює не просто недовикористання потенціалу особистості, а і руйнування його системи: "Людство є позитивною всеєдністю, і воно перетворилося б на пусту абстрактність, якби своїм буттям воно сприяло скасуванню буття всіх ступенів реальності які входять до нього, індивідуальностей національних і індивідуальностей особистих. І в царстві Божому повинно мислити досконале і прекрасне існування особистостей індивідуальностей і націй – індивідуальностей. Будь-яке буття – індивідуально" [3, с. 234].

6. Свобода совісті (можливість мати моральні принципи, погляди і діяти у відповідності зі своїми переконаннями поза контекстом цінностей групи (об'єднання) людей або соціуму в цілому) передбачає захист індивідуальності людини як від впливу проявів індивідуальності інших осіб, так і від впливу домінуючої думки суспільства (держави): "Душа людська більшу вартість, ніж держави, звичаї та сукупність душевних і психічних властивостей, ніж будь-яка зовнішня користь, ніж весь зовнішній світ" [2, с. 226]. Свобода совісті подається як своєрідний інститут захисту особистого в особистості. При цьому права людини можуть бути розглянуті як елемент механізму взаємовідносин особистості з суспільством, в якому свобода і автономність людини є пріоритетом розвитку, а суспільство – виступає гарантом захисту всього індивідуального. У цьому сенсі, свобода совісті може розглядатися як джерело для формування конкурентоспроможності особистості (суспільства). Вільний розвиток світоглядних концепцій особистості сприяє розвитку творчості та індивідуальності, які є основою для становлення системи конкурентних переваг: "ідею конкурентної стратегії можна висловити у двох словах: "бути несхожим". Це означає продуманий вибір ряду видів діяльності, які забезпечують унікальну природу цінності що створюється" [9, с. 55]. Отже, свобода совісті забезпечує формування унікальної (не схожої на інших) особистості, яка відповідно до власної системи ціннісних орієнтацій обирає відповідний напрям своєї активності (в тому числі і трудової). Цей напрям активності є результатом візуалізації людського "Я" та одночасно і шляхом до його розвитку. У свою чергу, вид діяльності: "є основним елементом конкурентної переваги". Таким чином, свобода совісті формує людське "Я" (створює потенціал особистості), яке актуалізується через обраний вид діяльності (перетворення трудового потенціалу на безпосередню працю).

7. Практично кожна релігійна система має у своїй структурі такі елементи, як віра (релігійні почуття); знання (релігійні догми, вчення); ритуал (релігійні традиції, культ). Вільне використання людиною кожного з них дозволяє особистості розбудувати індивідуальну концепцію співіснування "внутрішнього світу" з "світом зовнішнім". Ці концептуальні засади визначають баланс між єдністю та боротьбою

суспільного та особистого, духовного та матеріального, соціального та індивідуального, що стає основою для формування певної моделі поведінки особистості (алгоритму дій). Така модель містить потужний потенціал, вивільнення якого стає можливим лише за умови відповідної активності особистості (у тому числі і трудової): “Творчу таємницю буття не можна сприймати пасивно, в атмосфері слухняності та матеріальності світу. Її можна пізнати лише активно, в атмосфері самого творчого акту” [2, с. 224–225]. У механізмі активізації дії цього алгоритму суб’єктам владних відносин слід уникнути (принаймні мінімізувати вплив) обґрунтування доцільності становлення суспільної волі шляхом відхилення розбіжностей з волі всіх [12, с. 26] (розбіжностями є найвищий рівень прояву людського “Я”) через необхідність. Необхідність не є і не може бути джерелом розвитку, скоріше, це мотив пристосування до середовища, яке змінилося: “Світ представляється нам в аспекті необхідності, омертвілої і скам’янілою матеріальності. А чи можлива творчість для необхідності, з необхідності? Ми бачили вже, що в царстві необхідності можлива лише еволюція, тобто перерозподіл цієї енергії. Лише свобода творить абсолютний прибуток у світі, лише вільний творить” [2, с. 224]. Таким чином, свобода совісті, у широкому розумінні змісту цієї категорії, визначає не лише напрямок формування, використання та розвитку потенціалу людини (розглянуто вище), а й обумовлює виникнення безпосередньої активності (у тому числі і трудової). “Пізнавати що-небудь у світі означає мати це в собі. Пізнання є творчий акт, і не можна чекати пізнання творчої активності від пізнання як пасивного пристосування” [Там же, с. 224].

По-перше, рівень свободи совісті є однією з детермінант процесу формування, використання та розвитку трудового потенціалу особистості. Прийняття до уваги наведених вище напрямів кореляції системи трудового потенціалу особистості зі сферою свободи совісті в державі сприяє розвитку теоретико-методологічного підґрунтя щодо можливості системного вирішення питань пов’язаних з ефективністю впливу суб’єктів владних відносин на якість і кількість пропозиції труда.

По-друге, подані вище узагальнення щодо існування взаємозв’язку між системою трудового потенціалу особистості (суспільства) та сферою свободи совісті повинні розглядатись на змістовно-концептуальному рівні. Це пов’язано з тим, що свобода совісті є лише одним з джерел, яке забезпечує процес функціонування системи трудового потенціалу.

По-третє, одним з напрямів державного управління процесом формування, використання та розвитку трудового потенціалу особистості (суспільства) може стати діяльність органів державної влади за напрямом зміни рівня свободи совісті в суспільстві. Такий напрям впливу (опосередкований вплив) дозволить уникнути прояву дисбалансу у сфері індивідуальної свободи особистості, і відповідно – сприятиме розвитку мотиваційного механізму стимулювання трудової активності (рішення щодо обсягу доступного для використання трудового потенціалу приймається безпосередньо особистістю (сфера індивідуальної свободи), а якість і кількість такої пропозиції регулюється державою через відповідні механізми державного регулювання рівню свободи совісті).

Безумовно, вищенаведені висновки не вирішують порушеного питання, а лише сприяють подальшому дослідженню проблематики співвіднесення системи трудового потенціалу зі сферою свободи особистості. Можливим напрямом подальших досліджень може стати виявлення залежності між рівнем свободи совісті в державі та рівнем розвитку її трудового потенціалу.

Література:

1. *Адамчук В. В.* Экономика и социология труда : учебник для вузов / В. В. Адамчук, О. В. Ромашов, М. Е. Сорокина. – М. : ЮНИТИ, 1999. – 407 с.
2. *Бердяев Н. А.* Смысл творчества. Опыт оправдания человека / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1998. – 350 с.
3. *Бердяев Н. А.* Судьба России / Н. А. Бердяев. – М. : АСТ, 2010. – 333 с.
4. *Боришевський М. Й.* Духовність особистості: соціально-психологічна сутність, детермінанти становлення та розвитку / М. Й. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – Т. IX. – Ч. 5. – С. 25–32.
5. *Бурьянов С. А.* Свобода совести как глобальная ценность. На пути к политическому единству и решению глобальных проблем / С. А. Бурьянов // Век глобализации. – 2009. – № 1. – С. 136–151.
6. *Моисеев Н. Н.* Нравственность и феномен эволюции. Экологический императив и этика XXI в. / Н. Н. Моисеев // Общественные науки и современность. – 1994. – № 6. – С. 131–139.
7. *Мороз В. М.* Место и роль феномена “Я” в системе трудового потенциала личности / В. М. Мороз // Актуальные вопросы развития современного общества : материалы Междунар. науч.-практ. конф., 22 апреля 2011 г. : в 2 т. ; редкол. А. А. Горохов (отв. ред.) ; Юго-Зап. Гос. ун-т. – Курск, 2011. – Т. 2. – С. 69–75.
8. Парламентські слухання (09.11.2011) – “Стан суспільної моралі в Україні” (електронний ресурс) // Верховна Рада України – Режим доступу : http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/category/news_left?cat_id=46666
9. *Портер М.* Конкуренція / М. Портер ; пер. с англ. ; под. ред. Я. В. Заболоцкого. – М. : ИД “Вильямс”, 2003. – 496 с.
10. Релігієзнавство : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / [В. Л. Петрушенко, О. П. Петрушенко, М. П. Скалецький та ін.] ; за ред. В. Л. Петрушенка, О. П. Петрушенка. – Львів : Новий Світ-2000, 2005. – 328 с.
11. *Савчин М. В.* Духовний потенціал людини / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Місток НВ, 2010. – 508 с.
12. *Чичерин Б. Н.* История политических учений : в 2 т. / Б. Н. Чичерин // Подготовка текста. вступ. ст. и коммент. И. И. Евлампиева. – СПб. : Изд-во Русской христианской гуманитарной академии, 2006. – Т. 2. – 2008. – С. 752.
13. *Bandura A.* Self-Efficacy: The Exercise of Control / A. Bandura. – New York : Freeman, 1997. – 604 p.

Надійшла до редколегії 29.12.2012 р.